

*Наталія Миколаївна Пархоменко,
вчений секретар Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук*

ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ

Пошуки єдиного або абсолютного визначення права, яке, нарешті, врівноважило б суперечки між прибічниками різних підходів до права не досягли своєї мети [8, с. 156]. Формування незалежної державності України, у сфері вітчизняного права, характеризується невизначеністю праворозуміння, на основі якого має будуватись вітчизняна система права і законодавства. Вітчизняна концепція сучасного праворозуміння має становити основу парадигми розвитку вітчизняної юридичної науки, теоретичне підґрунтя практичного впровадження норм Конституції України в життя, забезпечити реалізацію прав і свобод громадян.

Тривалий період в теорії вітчизняного права домінував позитивістський підхід, відповідно до якого право визначалось як державна воля, владне веління, загальнообов'язкове до виконання, закріплене в нормативно-правових актах і забезпечене примусовою силою держави, яка стоїть над суспільством.

На даному історичному етапі здійснюється перегляд вже існуючих теорій та створення нових, що намагаються розробити праворозуміння адекватне суспільним умовам та вимогам наукового знання.

В сучасних умовах формування нової суспільно-політичної парадигми, яка відбиває і конкретизує нові реалії у світі, стає все більш очевидним, що жодна теорія не може охопити поліфундаментальність, багатомірність свого об'єкту дослідження, якщо вона виключає можливість додаткового альтернативного теоретичного підходу. Необхідне не тільки протиставлення, скільки взаємодоповнення альтернативних точок зору і позицій. На думку сучасних дослідників метод додатковості сприяє розробленню нової парадигми діалогу, пошуку істини. Особливу значущість такий підхід набуває при усвідомленні моделей перехідних процесів [1, с. 25].

Виходячи з того, що сучасне українське правознавство має спільну із світовими науковими традиціями кореневу систему, яка культивується на раціоналістично-позитивістському чи розумово-інтеракціоністському ґрунті, одним із основних напрямів розвитку сучасного вітчизняного правознавства є дослідження сутності та типологізації праворозуміння.

Деякі українські дослідники, не акцентуючи уваги на власному розумінні права, аналізують методологічні засади праворозуміння. Серед них: Х. Бехруз, Н. Оніщенко, О. Ющик та ін., з іншого боку, в сучасному українському правознавстві співіснують різні напрями праворозуміння. Деякі з них залишаються у межах класичної наукової парадигми легізму, одночасно активізується пошук тих вчених, які прагнуть переосмислити догматико-раціоналістичний підхід до права. Зростає значення соціологічної юриспруденції, інтегративної, лібертарно-юридичної концепцій.

Праворозуміння – це наукова категорія, яка відображає результат процесу пізнання сутності права та означає відбиття в суспільній правосвідомості відношення до права, уявлення про його раціональне начало, розумність та логічність його змісту.

На думку Ю. Шемшученка, у вітчизняному праворозумінні спостерігається тенденція відходу від класичних визначень права, наповнення його непритаманним йому змістом, розмивання поняття права в системі інших регуляторів суспільної поведінки. Право є категорією, так би мовити віртуальною, тобто сукупністю «плаваючих» регулятивних норм, зафіксованих у різних законах та інших нормативно-правових актах [19, с. 30, 38-39].

Щодо природного права, то для сучасного праворозуміння становить інтерес не природне право як таке, а лише його морально-гуманістичний аспект. Утілюючи етичні постулати й моральні імперативи у тканину позитивного права, можна домогтися його «оприроднення», більшої, так би мовити, «людяності» цього права. Але саме природне право, яким би гуманістичним воно не було, не може замінити позитивного права як загальнообов'язкового засобу регулювання суспільних відносин [19, с. 41].

На думку переважної більшості теоретиків права, зокрема, одного із провідних фахівців в галузі філософії та теорії права В. Бабкіна, необхідно враховувати плюралізм існуючих підходів до осмислення природи права. Деякі філософсько-правові концепції вбачають вихідну ланку

такого осмислення у природному праві, як системі принципів і правил життєдіяльності людей (право на життя, продовження роду людського, самоутвердження, на власність, особисту гідність, свободу думки, волевиявлення тощо). Ці ідеї та принципи, відбиваючись за допомогою розуму через правосвідомість, набувають характер ідей розуму у вигляді норм позитивного права. Саме природне право не може виступати регулятором поведінки людей, оскільки його вимоги невизначені, неконкретні. Деякі науковці намагаються уникати поняття «природне право», замінюючи його поняттям «справедливість», «ідея права», «надзаконне право». При цьому нерідко відбувається підміна права мораллю, формального – фактичним, абсолютизація відносних моральних цінностей, яким повинно відповідати позитивне право [2, с. 57].

В сучасних умовах трансформації держави і права абсолютизація нормативізму у практичному плані виявилася особливо малоефективною, будучи не в змозі забезпечити динамічну модифікацію правової системи, пристосування її до нових інтересів і потреб.

Крім того, актуальною є вимога про необхідність відкинути бачення права як продукту виключно державної діяльності, ототожнення його з законом, недооцінку природного характеру прав людини, погляд на державний примус як основний засіб забезпечення виконання норм права. Сучасна українська юридична практика зумовлює необхідність пошуку характеристик, котрі лежать в основі саме такого, фактично позитивного за своєю суттю, розуміння права.

Характеризуючи сильні та слабкі сторони правового позитивізму, С. Максимов зазначає, що до перших належать: прагнення до чіткості, визначеності положень, орієнтація на юридичну практику; відстоювання особливої цінності та важливості правового порядку; правовий позитивізм орієнтує громадян на законслухняну поведінку, формує установку на довіру до існуючого правопорядку [6, с. 45-46].

Слушною в цьому контексті є думка С. Стеценка, про те, що сучасні концепції праворозуміння, котрі намагаються пояснити, об'єднати, інтегрувати, йдучи компромісним шляхом, навряд чи здатні повністю усунути розбіжності, які мають місце. Тут маємо говорити про доцільність та надію на взаємозбагачення: для теорії права та праворозуміння фактором удосконалення є юридична практика, а для практичної діяльності фахівців у галузі права таким стимулом мають стати нові розробки теоретиків права [13, с. 176-181].

Окремим аспектом проблеми, що аналізується, є так звані «вузький» та «широкий» підходи до визначення права. У рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про відповідність Конституції України положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) зазначено, що «...право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Широкий підхід до визначення права зумовлений намаганням фахівців прийти до розкриття сутності права як багатогранного явища, не тільки у статичності, а й у динамічності, під кутом зору визначення його ефективності в процесі реалізації. І це – закономірно. Слід тільки враховувати, що правові принципи і правосвідомість є важливими, але вторинними, похідними від права у його нормативному розумінні категоріями. Що ж до норм моралі, традицій та звичаїв, то вони виступають самостійними соціальними регуляторами суспільних відносин, тісно пов'язаними з правом, але не тотожними йому, оскільки їм не властива риса загальнообов'язковості та державного примусу» [19, с. 42].

На думку М. Козюбри, широкий підхід є більш конструктивним для розуміння всієї складності, глибини та невичерпності соціальної сутності права, ніж його розуміння виключно як системи норм. Як явище багатогранне, право не може бути охоплене лише одним універсальним поняттям. Визнаючи множинність визначень права, необхідно зазначити, що право, як явище єдине [4, с. 12].

Невирішеність проблеми праворозуміння в минулому й нині у форматах існуючих напрямів праворозуміння орієнтує на пошук інших у більш широких світоглядному й соціально-культурному контекстах. Одним із таких підходів, на думку О. Тихомирова, може бути компаративне дослідження не тільки історії правових учень або сучасних концепцій праворозуміння, а й «часових та просторових» форматів права, безпосередньо самого правового життя країни, регіону, людини, у його реальності, безпосередній повсякденності, розмаїтті відмінностей. Автор обґрунтовує доцільність переходу до іншого розуміння реальності формування і дії регулятивів, що існують у житті, у повсякденності, де право є лише одним зі своєрідних регулятивів [14, с. 100, 104].

П. Рабінович запропонував соціальну теорію права, сутність якої полягає в тому, що природа права закорінена в потребах людини, і вся історія розвитку права є історія задоволення потреб людини через права [16, с. 14].

П. Рабінович звертає увагу на розмежування загальносоціального права – реальних можливостей учасників соціального життя, що об'єктивно обумовлені існуючим рівнем розвитку суспільства й повинні бути загальними і рівними для всіх, і права юридичного [15, с. 9]. Учений намагається вийти за межі протистояння: природне право – позитивне право, право – закон. Відштовхуючись від категорії «сенса права» він обґрунтовує необхідність взаємної відповідальності суспільства, держави, особи задля забезпечення соціальної солідарності, вирішення суспільних конфліктів. При цьому підкреслюється соціальний характер права і, відповідно, загальносоціальне право. Останнє виникає та існує незалежно від держави, формується всіма інститутами громадянського суспільства, має загальносоціальну природу і є загальносоціальним феноменом. Зовні загальносоціальне право виявляється у вигляді принципів правопорядку. Юридичне право – засіб і форма конкретно-історичної інтерпретації та реалізації прав людини – внутрішнє законодавство, нормативно-правові акти. Таке право – наслідок державної діяльності є втіленням вказаних принципів через державне волевиявлення. Загальносоціальне право не охоплюється повністю юридичним правом, яке є системним, загальнообов'язковим, формально визначеним, закріпленим у нормативно-правових актах. У сучасних умовах спостерігається наближення загальносоціального та юридичного права і все більшого значення набуває ознака моральності, яка є основою загальносоціального та юридичного права [5, с. 74-78].

Розглядаючи інтегративний підхід в контексті методології, П. Рабінович вважає його об'єктивно обумовленим низкою закономірних соціальних процесів, у тому числі й глобалізацією. Однак він не тільки не повинен суперечити вимогам системного підходу, а має бути його своєрідною конкретизацією, інструментом реалізації його вимог. Інакше інтеграція є не що інше, як еkleктизація, тобто механічне, досить довільне перемішування кількох (зазвичай добре відомих) теорій, концепцій, поглядів [16, с. 14].

На думку О. Скакун, розуміння права – це питання нашої правосвідомості, правового мислення, інтерпретації права. У контексті розвитку правових теорій, розуміння права – це плід правосвідомості епохи, суспільства, соціальної групи, особи, правосвідомість є своєрідною і не зводиться до єдиного розуміння, нехай і досконалого й глибоко обґрунтованого.

Право по-різному оцінюється в різних культурах. Але воно продовжує залишатися універсальним імперативом у сучасному світовому співтоваристві. Праворозуміння не може бути обмежене одним лише баченням проблеми. Плюралізм методологічних підходів до права, його природи, був і буде.

Повна відмова від юридичного позитивізму не виправдана, а його критика не завжди об'єктивна. Нормативістський елемент обов'язковий не лише як сутнісний елемент права, що розкриває його регулятивний характер, але і як засіб його демістифікації. Ні теорія природного права, ні філософське обґрунтування права, що орієнтуються на теорію природного права в сучасному розумінні, самі по собі не існували й існувати не можуть, їх призначення полягає в тому, щоб бути втіленими в позитивному праві. Цінним є те, що не припиняються пошуки єдиної основи права як багатоаспектного соціального явища. Інтегративна (комунікативна) теорія права в умовах глобалізації уявляється найраціональнішою. Саме інтегративний підхід, на думку О. Скакун, поєднує все цінне в сучасних концепціях праворозуміння [11, с. 17-24; 12, с. 235].

М. Цвік, також прихильник інтегративного праворозуміння, вважає, що існування науково обґрунтованого і перевіреного практикою праворозуміння дозволяє відрізнити право від суміжних нормативних категорій; правові відносини від неправових; правильно визначити співвідношення права і держави, роль права у суспільному розвитку.

Необхідно погодитися з автором в тому, що наукове обґрунтування праворозуміння неможливе без урахування наукової спадщини, як позитивного, так і негативного досвіду правової науки, потреби подолання однобічності та надмірної заідеологізованості, характерних для минулих часів. Слід також відмовитись від поділу численних течій і шкіл в юридичній науці на позитивні і негативні, прогресивні та реакційні, використати їх наукові досягнення. І все ж бажано, щоб визначення права мало інтегративний характер, тобто із загальних позицій враховувало найголовніші його ознаки і відображало загальнофілософський підхід до цього явища. З погляду на право як на один з найважливіших чинників сприяння соціальному прогресу, його слід розглядати як міру свободи й рівності, що відображає панівні уявлення про справедливість і потреби суспільного розвитку, основи яких складаються у процесі повторюваних суспільних відносин,

що визнаються, схвалюються і охороняються державою [17, с. 3-12].

Право, на думку вченого, існує у двох рівнях. До першого належить широке коло норм із загальних важливих питань, що становлять основи правового регулювання. На другому етапі правоутворення держава безпосередньо встановлює і змінює правові нормативи. Наявність двох рівнів існування правових правил поведінки не означає дуалізму у праворозумінні. Останнє є моністичним, оскільки встановлення деталей правового регулювання за змістом є прямим продовженням закріплення його основ, засобом його поглиблення [18, с. 88-91].

О. Петришин є прибічником соціологічного напрямку праворозуміння. На думку дослідника, правова проблематика має розглядатись у безпосередньому зв'язку з соціалізацією індивідів, особливостями менталітету та національної правової культури, становленням інституцій громадянського суспільства, демократизацією політичного життя, участю громадян у правоутворенні – виявленні потреби у правовому регулюванні суспільних відносин, формуванні соціальних очікувань щодо його спрямованості та змісту, обговоренні проектів законів та інших нормативно-правових актів, а також – у реалізації та оцінці ефективності законодавства.

Вагомим показником застосування соціологічного підходу до права має стати розбудова національної правової системи на засадах верховенства права, що передбачає поглиблення усталеного для вітчизняної юриспруденції принципу законності, який тлумачився виключно як формальне дотримання вимог законодавства, за посередництвом адаптації до змісту правової форми змістовних правових чинників – конституційних положень як норм основного закону, міжнародних стандартів прав і основоположних свобод людини. Ускладнення соціальної реальності спонукає до розширення меж соціально-культурного простору правового регулювання, використання потенціалу й таких джерел права, як судовий прецедент, правовий звичай, нормативний договір. Зрештою, верховенство права має стати певним стандартом не лише законодавчої діяльності, а й прийняття судових рішень [9, с. 140].

На думку М. Дамірлі, вихід до сучасного праворозуміння вбачиться в реалізації історіософського підходу до права в його русі у різних цивілізаціях та культурах, виявлення шляхів правового розвитку суспільства, ролі права у світі, який глобалізується, осмислення поєднання загальнолюдського й національного у правовому розвитку, аналіз права як першооснови світового порядку. У зв'язку із багатомірністю права, доцільними є пропозиції про необхідність урахування таких ознак права, які його соціальність (соціологічний вимір), як явища культури (культурологічний вимір), як явища, у центрі якого – людина (антропологічний вимір). Ці три фундаментальні виміри правової реальності, виражені в антропосоціокультурному підході, здатні вивести на нові рубежі праворозуміння [3, с. 265-268, 387]. Цю думку поділяв В. Селіванов, який зауважував, що становлення сучасної вітчизняної правової парадигми на відміну від колишньої радянської, здійснюється в напрямі від державоцентризму до людиноцентризму; вона спрямована на розуміння права не як функції держави, а функції організації суспільства; розмежування права й законодавства; на сприймання загальноцивілізаційних надбань і цінностей у галузі права й держави, насамперед інституту захисту прав і свобод людини та громадянина [10, с. 421-422].

Сучасне праворозуміння, на думку Ю. Оборотова, зумовлене новим співвідношенням між правом і державою в руслі правового світогляду, що зумовив дві традиції в розумінні цього співвідношення і, у зв'язку з цим, існуванням двох різних концепцій: правової держави та правління права.

З сучасних позицій право – це історично сформована, морально обґрунтована, легалізована нормативна система, розрахована на загальне визнання (легітимацію) і відповідну поведінку людей, організацій, соціальних спільностей, що використовує процедуру, формалізоване рішення і державний примус для попередження і вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності [7, с. 4-9].

На нашу думку, особливістю сучасних концепцій права є запозичення із природноправової концепції пошуку відмінностей між правом і законом, критеріїв правового закону; із соціологічного – розгляд суспільства як джерела, критерію та мети, реалізації права; із позитивістської концепції – визнання державно-владного характеру норм. Тобто специфікою сучасного тлумачення даних концепцій є комплексний підхід. Іншими словами на сучасному етапі не існує концепцій, які б у «чистому» вигляді походили або засновувались на природному або соціологічному праворозумінні, прослідковується тенденція до інтеграції класичних концепцій в одну (всеохоплюючу). Кожен із класичних підходів пропонує розглядати право або з формального або змістовного боку. Концепції, які розглядають право, в першу чергу, через такі поняття як «справедливість»,

«свобода», «реальні суспільні відносини» тощо часто розглядають формально-юридичну складову як вторинну, похідну від перерахованих явищ. І, навпаки, концепції, в межах яких право інтерпретується через поняття «норма», «юридичний текст», «закон», випускають із уваги саме змістовний аспект. На наш погляд, право неможливо визначити виключно через форму або через зміст. Необхідно поєднати ці складові, право має розглядатися як складне цілісне явище, що має об'єктивно-суб'єктивну природу. Нині в правознавстві відбувається поступове становлення і розвиток, освоєння і застосування інтегративно-дослідницької парадигми, що об'єднує різноманітні підходи до розуміння права. Множинність підходів у праворозумінні відбиває множинність наукових поглядів дослідників його окремих властивостей. Відповідно єдиного поняття права немає, і не може бути.

Список літератури:

1. Алтухов В. Введение в многомерный мир / В. Алтухов // Свободная мысль. – 1993. – № 8. – С. 25.
2. Бабкін В. Д. Взаємозв'язки філософії права та загальної теорії держави і права / В. Д. Бабкін // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 56-60.
3. Дамирли М. А. Право и история: эпистемологические проблемы: Опыт комплексного исследования проблем предмета и структуры историко-правового познания / М. А. Дамирли. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2002. – 454 с.
4. Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание / Н. И. Козюбра. – К.: Наукова думка, 1979. – 206 с.
5. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
6. Максимов С. І. Методологічні підходи до дослідження правової реальності // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т./ С. І. Максимов. – Х.: Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / [за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина]. – С. 40-65.
7. Оборотов Ю. М. Сучасне праворозуміння та визначення права / Ю. М. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права. – О., 2003. – Вип. 18. – С. 4-9.
8. Оніщенко Н. М. Сучасне праворозуміння у контексті витоків, постулатів, основних принципів та функціонального призначення права / Н. М. Оніщенко // Право України. – 2010. – № 4. – С. 156-163.
9. Петришин О. В. Проблеми соціалізації правової науки / О. В. Петришин // Право України. – 2010. – № 4. – С. 133-142.
10. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: [монографія] / В. М. Селіванов. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2002. – 724 с.
11. Скакун О. Ф. Динаміка методологічних підходів к праву / О. Ф. Скакун // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти: Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р.). – Чернівці: Рута, 2005. – С. 17-24.
12. Скакун О. Ф. Теория государства и права: [учебник] / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, Ун-т внутрених дел, 2000. – 704 с.
13. Стеценко С. Г. Праворозуміння: співвідношення теорії та юридичної практики / С. Г. Стеценко // Право України. – 2010. – № 4. – С. 176-181.
14. Тихомиров О. Д. Філософські та методологічні аспекти компаративного підходу до праворозуміння / О. Д. Тихомиров // Право України. – 2010. – № 4. – С. 100-105.
15. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: [навчальний посібник] / П. М. Рабінович. – [вид. 5-е, зі змінами]. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
16. Рабінович П. М. Соціальна сутність права у світлі потребового підходу / П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1 (40). – С. 3-14.
17. Цвік М. В. Про сучасне праворозуміння / М. В. Цвік // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4 (27). – С. 3-12.
18. Цвік М. В. Сучасне праворозуміння – методологічна основа правової науки / М. В. Цвік // Методологічні проблеми правової науки. Матеріали між. наук. конф. (м. Харків, 13-14 грудня 2002 р.). – Х.: Право, 2003. – С. 88-91.
19. Шемшученко Ю. С. Що є право? / Ю. С. Шемшученко // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / [за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. – Том 10: Юридична наука незалежної України. – С. 30-46.

Пархоменко Н. М. Основні концептуальні підходи до визначення права в сучасній українській юридичній науці

У статті висвітлено основні підходи до розуміння права в сучасній юридичній науці. Зроблено висновки про поступове становлення і розвиток, освоєння і застосування інтегративного підходу. При цьому зазначається, що єдиного поняття права немає і не може бути.

Ключові слова: праворозуміння, інтегративний підхід, соціологічний підхід, лібертарно-юридичний

підхід.

Пархоменко Н. Н. Основные концептуальные подходы к определению права в современной украинской юридической науке

В статье освещены основные подходы к пониманию права в современной юридической науке. Сделан вывод о постепенном становлении и развитии, освоении и применении интегративного подхода. При этом отмечается, что единого понятия права нет и не может быть.

Ключевые слова: правопонимание, интегративный подход, социологический подход, либертарно-юридический подход.

Parhomenko N. Basic conceptual approaches to determination the right in the modern Ukrainian juridical science

In the article are explained basic approaches to understanding the right in modern juridical science. It is made a conclusion about gradual formation and development, familiarization and application integration approach. Herewith, it is mentioned that there is on unitary concept of the «right» and can't be.

Key words: legal understanding, integration approach, sociological approach, libertary juridical approach.